

„Im Lager Bogusche”. O ludności cywilnej w obozie jenieckim i zbornym w Boguszach/Prostkach (1941–1945)

‘Im Lager Bogusche’. On the civilian
population in the prisoner-of-war
and assembly camp in Bogusze/Prostki
(1941–1945)

DOI: 10.61027/2025/7/140167

POZAMILITARNE ASPEKTY WOJNY

OBÓZ JENIECKI	PRISONER-OF-WAR CAMP
OBÓZ ZBORNÝ	ASSEMBLY CAMP
OBÓZ PRZEJŚCIOWY	TRANSIT CAMP
CYWILE	CIVILIANS
BOGUSZE	BOGUSZE
PROSTKI	PROSTKI
GRAJEWO	GRAJEWO

Abstrakt

W nazistowskim obozie jenieckim w Boguszach/Prostkach oprócz pojmanych żołnierzy przetrzymywano również cywilów. W latach 1941–1945 więziono tam cywili, rosyjskich i białoruskich „ostarbeiterów” oraz podejrzanych Polaków pochwyconych wraz z żołnierzami. Pomędzy 2 listopada 1942 a 3 stycznia 1943 r. na teren obozu trafili Żydzi deportowani z gett, których w dwóch transportach wywieziono do obozów zagłady w Treblince i Auschwitz. Na przełomie lat 1943/1944 krótko przebywali tam Volksdeutsche ewakuowani z Ukrainy. W 1944 r. przetrzymywano w obozie pojmanych polskich mieszkańców pogranicza: wysiedleńców z przyfrontowych miejscowości, ludzi kopiących rowy przeciwczołgowe czy potencjalnych pracowników przymusowych. Nominalnie „oflag” lub „stalag” w ciągu swojego istnienia pełnił także funkcję „dulagu” – obozu przejściowego dla ludności cywilnej.

Abstract

In addition to captured soldiers, the Nazi prisoner-of-war camp in Bogusze/Prostki also held civilians. Between 1941 and 1945, there were civilians, Russian and Belarusian ‘ostarbeiters’ and suspected Poles captured with soldiers. Between 2 November 1942 and 3 January 1943, Jews deported from ghettos were brought to the camp and transported in two convoys to the extermination camps in Treblinka and Auschwitz. At the turn of 1943/1944, Volksdeutsche evacuated from Ukraine stayed there briefly. In 1944, the camp detained captured Polish borderland residents: displaced persons from frontline towns, people digging anti-tank ditches, and potential forced labourers. Nominally, the ‘oflag’ or ‘stalag’ also served as a ‘dulag’ – a transit camp for civilians.

II wojna światowa była – jak dotąd – najbardziej okrutnym i niszczycielskim konfliktem zbrojnym w dziejach świata. Charakteryzowała ją przewaga ofiar cywilnych nad żołnierzami. Szacuje się, że w czasie wojny zginęło 70–85 mln ludzi, z czego 60–67% stanowili cywile. W czasie I wojny światowej zginęło ich jedynie ok. 5%. Ludność umierała w wyniku działań wojennych, głodu, bombardowań miast, okupacyjnego terroru, wykańczającej pracy i celowej eksterminacji. Najwyższe straty wśród cywilów poniosło ZSRS (ok. 14,25 mln), Chiny (ok. 16 mln) i Polska (5,7 mln, w tym 3,1 mln wymordowanych Żydów)¹. W ujęciu procentowym największe straty dotyczyły Polski (17,2%) i ZSRS (14,2%)². Następstwami II wojny światowej były także ucieczki, uchodźstwo, wysiedlenia i przesiedlenia ludności, a także ograniczanie wolności i przymusowa praca. Znaczna część cywilów doświadczyła pozbawienia wolności w różnych miejscach odosobnienia: w obozach pracy, obozach przejściowych, gettach, obozach

¹ A. O'Neill, *Second World War: fatalities per country 1939–1945*, 9 IX 2024, <https://www.statista.com/statistics/1293510/second-world-war-fatalities-per-country/> [dostęp: 14 XII 2024].

² *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Hrsg. Rolf-Dieter Müller, Bd. 10: *Der Zusammenbruch des Deutschen Reiches 1945*, Halbband 2: *Die Folgen des Zweiten Weltkrieges*, München 2008 (tabela).

koncentracyjnych i ośrodkach zagłady. Takich miejsc nazistowskie Niemcy i ich sprzymierzeńcy założyli ponad 44 tys.³ Jednym z obozów, w których w latach 1941–1945 przebywali cywile, był przejściowy i zbiorczy obóz jeniecki w Boguszach.

Obóz ten powstał jako miejsce tymczasowego przetrzymywania jeńców sowieckich pod koniec czerwca 1941 r. W niemieckiej nomenklaturze początkowo figurował jako „Oflag 56 in Prostken”⁴. Wbrew nazwie nie był obozem oficerskim, a przebywali w nim jeńcy niezależnie od rangi. Nie został ulokowany w Prostken (pol. Prostki), lecz w – okupowanych przez Niemców – polskich Boguszach (pow. ełcki, woj. warmińsko-mazurskie). Prawdopodobnie nie figurował jako „Durchgangslager” (obóz przejściowy), ale przez cały okres swojego istnienia realizował funkcję obozu przejściowego, zarówno dla jeńców, jak i ludności cywilnej. Obóz w Boguszach pojawił się w polskiej historiografii pod różnymi nazwami, które zmieniały się równie często, jak samo przeznaczenie (PATRZ TAB. 1). W serii artykułów autor odtwarza historię obozu i opisuje kolejne etapy jego istnienia⁵. W artykule tym zostały przedstawione ustalenia dotyczące pobytu różnych grup ludności cywilnej oraz związku obozu z odwzajemnością i obozem przejściowym w Grajewie.

TABELA 1

Nazwy obozu w Boguszach/Prostkach wraz z okresem istnienia i przeznaczeniem

Nazwy obozu	Okres	Przeznaczenie
Oflag 56 in Prostken Stalag I E in Prostken	VI 1941–5 VI 1942 VII 1942–XI 1942	jeńcy sowieccy, ludność cywilna z ZSRS (II–VI 1942)
Sammellager Bogusze	2 XI 1942–3 I 1943	deportowani z gett żydów
Stalag I F Zweiglager Prostken (Stalag I F/Z Prostken)	I 1943–V 1944	jeńcy sowieccy

³ United States Holocaust Memorial Museum, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/pl/article/nazi-camps> [dostęp: 14 XII 2024].

⁴ Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (BA Berlin-Lichterfelde), Reichssicherheitshauptamt, Konzentrationslager und Gefängnisse, v. a. Schutzhaft (1933–1945), R 58/1027, Verzeichnis der Kriegsgefangenenlager im Bereich des Wehrkreises I und Generalgouvernements, Berlin, 21 VIII 1941, Bd. 6, k. 201.

⁵ Realizacja grantu badawczego Miniatura 5 NCN pt. „Historia obozu jenieckiego w Boguszach/Prostkach (1941–1945)”, nr rejestracyjny 2021/05/X/HS3/01303; S. Marcinkiewicz, *Pamięć zafałszowana. Przypadek „hitlerowskiego obozu koncentracyjnego” w Boguszach/Prostkach*, „Zapiski Historyczne” 2023, t. 88, z. 4, s. 67–91; S. Marcinkiewicz, *Jeniec specjalny – Jakow Dżugaszwili (1907–1943). Nieznany epizod w Oflagu 56 (Bogusze/Prostki)*, „Łąbinowicki Rocznik Muzealny” 2023, nr 46, s. 43–62; S. Marcinkiewicz, *Stalag I B Kommando Prostken (I B/PR). Włóczy żołnierze w obozie jenieckim w Boguszach/Prostkach (1943–1945)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2024, R. XXV (LXXVI), nr 3 (289), s. 126–161; S. Marcinkiewicz, *Sammellager Bogusze (2 listopada 1942 – 3 stycznia 1943 r.) jako przykład przejściowego obozu zbiorczego podczas akcji*

Nazwy obozu	Okres	Przeznaczenie
Stalag I B Kommando Prostken (Stalag I B/PR)	IX 1943–V 1944	internowani żołnierze włoscy
Lager Bogusche	I 1944	volksdeutsche z Ukrainy
Stalag 373 Prostken	9 V–XII 1944	jeńcy sowieccy
Sammellager Bogusze	IV–XII 1944	polscy mieszkańcy, robotnicy przymusowi

Źródło: oprac. własne.

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Pobyt ludności cywilnej w Boguszach potwierdzają przeprowadzone kwerendy archiwalne. Zachował się album członka SA – niemieckiego wartownika A. Popoffa, zawierający zdjęcia cywilów przywiezionych do Oflagu 56 z ZSRS w 1942 r. Cztery osoby przetrzymywane w różnych okresach w obozie złożyły zeznania w śledztwach dotyczących zbrodni niemieckich. Pobyt ludności cywilnej pojawia się również w zeznaniach polskich świadków – mieszkańców okolicznych wsi. Autor przeprowadził trzy wywiady ze świadkami historii pamiętającymi ten obóz. Bardzo wiele różnych świadectw dotyczy ludności żydowskiej przetrzymywanej w Sammellager (2 XI 1942–3 I 1943). Wątkowi temu został poświęcony oddzielny artykuł, a epizod ten przedstawiono jedynie skrótowo⁶. Niestety zachowane archiwalia są wybrakowane. Przetrwiała jedna z list volksdeutscheów przewiezionych do Bogusz z Żytomierza i Zwiahła (25 I 1944), a ponieważ jest to lista czwarta, można domniemywać, że transportów było więcej⁷. Rozproszone źródła dotyczą pobytu ludności przewiezionej z obszaru obecnej Białorusi, ale czasami trudno ustalić, czy przebywali oni w Boguszach czy w obozie przejściowym w Grajewie. Pomimo wielu luk autor zdecydował się przedstawić wybrane grupy cywilów więzione w obozie jenieckim w Boguszach. Bez uwzględnienia losów ludności cywilnej nie można w pełni opowiedzieć historii tego lagru.

„Reinhardt” w okręgu białostockim, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2024, nr 20, s. 563–590; S. Marcinkiewicz, *Komu szumią te sosny i brzozy? Pamięć lokalna i historia miejsc straceń w Kosówce*, „Historyka. Studia Metodologiczne” 2024, t. 54, s. 417–435; S. Marcinkiewicz, *Jeńcy radzieccy w Oflagu 56 w Boguszach/Prostkach (1941–1942). Portret zbiorowy, niepełny*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2025, nr LX (1), s. 87–117.

⁶ S. Marcinkiewicz, *Sammellager Bogusze...*

⁷ Archiwum Państwowe w Białymstoku (APB), 4/70/0, Obóz Front-Ojczyzna w Białymstoku (Das Lager Front – Heimat in Białystok 1944), Transport aus Shitomir/Lager Bogusche / Imienna lista osób objętych ewakuacją z terenu okręgu Żytomierz, 27.02.1944, (Obóz Front-Ojczyzna w Białymstoku), k. 1–11.

OBÓZ JENIECKI I ZBORNÝ W BOGUSZACH/PROSTKACH

Przejściowy obóz jeniecki i zborny w Boguszach powstał jako Oflag 56 – jeden z ośmiu obozów w Okręgu Wojskowym nr 1 (Prusy Wschodnie), których zadaniem było przejmowanie jeńców z frontów, ich czasowe przetrzymywanie i przekazywanie dalej w głąb Rzeszy⁸. Lokalizacja obozu została podyktowana względami logistycznymi. Powstał przy samej granicy Prus Wschodnich po stronie okupowanej Polski. Prowadziła do niego utwardzona droga, a przez bliźniacze niemieckie Prostki przechodziła ważna linia kolejowa, łącząca Niemcy z terenami okupowanymi⁹. Mimo że nominalnie był to obóz dla oficerów (Oflag, Offizierslager), wszystkie te obozy przyjmowały żołnierzy bez względu na rangę¹⁰. Komendantem Oflagu 56 został major w stanie spoczynku dr Paul von Rintelen (1883–1963)¹¹, a służbę wartowniczą pełnili tam żołnierze Wehrmachtu z 555. Batalionu Strzelców Krajowych (np. Landeschützen-Bataillon 555)¹². W obozie przetrzymywano przedstawicieli różnych republik i krajów ZSRS, m.in. Rosjan, Ukraińców, Białorusinów, Polaków, Kirgizów, Osetyjczyków, Kazachów, Łotyszy, Tadyżków, Turkmenów. Jak wynika z zeznania byłego jeńca – Józefa Chiszki (ur. 1908), który jako poborowy w Armii Czerwonej trafił do obozu 23 czerwca 1941 r., załóżek obozu powstał w okolicy torów w Prostkach, ale faktyczny lager zbudowano rękami czerwonoarmistów po drugiej stronie dawnej granicy w Boguszach¹³. Około 30 ha pola ogrodzono podwójnym drutem kolczastym, w wyniku czego wydzielono 24 sektory bez zabudowań¹⁴. Latem jeńców trzymano na gołej ziemi, w której kopali sobie jamy. Później w komandach roboczych budowali ziemianki i baraki obozowe. Podobnie jak w innych podobnych stalagach czerwonoarmistów¹⁵ otrzymywali głodowe racje żywnościowe składające się z kawałka chleba i zupy z brukwi. Franciszek Osada (ur. 1930) z Bogusz, który jako chłopiec wypasał krowy, widział w 1942 r. jeńców sowieckich żywiących się trawą i korzonkami¹⁶. Istnieją źródła wzmiankujące przypadki kanibalizmu. Ograniczony był dostęp do czystej wody, gdyż na terenie obozu

⁸ S. Marcinkiewicz, *Jeńcy radzieccy w Oflagu 56 w Boguszach/Prostkach (1941–1942)...*, s. 90.

⁹ *Idem, Pamięć zafalszowana...*

¹⁰ S. Datner, *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych w II wojnie światowej*, Warszawa 1961, s. 35.

¹¹ Z. Lietz, *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich 1939–1945*, Warszawa 1982, s. 105.

¹² G. Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945*, Bd. 11, Osnabrück 1975, s. 156.

¹³ AIPN (Oddział Białystok), Główna Komisja ds. Zbadania Zbrodni Hitlerowskich (GKZZH), S. 66/10/Zn, Tom I Akta Główne prokuratora w sprawie zbrodni zabójstw wojennych popełnionych na jeńcach w Boguszach pow. Grajewo w latach 1941–1944, Zeznania Józefa Chiszki, 4 XII 1970, k. 71–73.

¹⁴ S. Marcinkiewicz, *Pamięć zafalszowana...*, s. 86.

¹⁵ Zob. T. Snyder, *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, tłum. B. Pietrzyk, Warszawa 2018, s. 213.

¹⁶ F. Osada, *Rzeka życia. Mój nieco szerszy życiorys*, Elk 2008, s. 50.

były jedynie trzy ręczne pompy. Zgodnie z rozkazem nr 8 szefa Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy – Reinharda Heydricha – Gestapo prowadziło selekcje¹⁷, a oddziały Policji i SS rozstrzeliwały wybrane grupy jeńców (m.in. komisarzy politycznych, działaczy komunistycznych, inteligentów, Żydów)¹⁸.

Mimo początkowych oporów ideologicznych kierownictwa Trzeciej Rzeszy pewna część jeńców została wywieziona do obozów w głąb Niemiec. Średni stan w obozie szacowano na ok. 15 tys. ludzi. Jednak w związku z zagrożeniem epidemicznym 8 sierpnia 1941 r. Adolf Hitler miał zakazać transportowania jeńców na Zachód. Zapewne z tego powodu, według zeznań lekarza obozowego Herberta Kimmla (ur. 1909), w sierpniu 1941 r. na terenie obozu mogło przebywać nawet 30 tys. ludzi¹⁹. Największą liczbę ofiar pochłonęły epidemie dyzenterii i tyfusu oraz zima 1941/1942²⁰. Codziennie umierało nawet kilkaset ludzi. W listopadzie 1941 r. w obozie przebywało już tylko 10–12 tys. jeńców²¹. Po wojnie szacowano, że na cmentarzu obozowym pochowanych jest ok. 20 tys. ciał, a w pobliskim lesie rozstrzelano ok. 5 tys. czerwonarmistów²². Historycy – Reinhard Otto i Rolf Keller – szacują, że w czasie wojny do niewoli dostało się od 5,3 do 6 mln żołnierzy sowieckich. Wskutek polityki eksterminacyjnej zginęło 2,5–3,3 mln osób, z czego do końca 1941 r. śmierć mogło ponieść nawet ponad 2 mln pojmanych²³. Zgony większości były konsekwencją głodu. Plan operacji „Barbarossa” zakładał śmierć głodową milionów ludzi, w tym jeńców²⁴.

CYWILE WŚRÓD ŻOŁNIERZY

Mieszkaniec Grajewa, Leon Kłodecki (ur. 1912), po 22 czerwca 1941 r. ukrywał się w lasach, ale w trakcie powrotu do Grajewa został schwytyany

¹⁷ R. Otto, R. Keller, *Sowjetische Kriegsgefangene im System der Konzentrationslager*, Wien-Hamburg 2019, s. 109–116.

¹⁸ S. Marcinkiewicz, *Komu szumią te sosny i brzozy?...*

¹⁹ Bundesarchiv Ludwigsburg (BA Ludwigsburg), B 162/30123, Ermittlungen StA Dortmund 45 Js 16/70 gg. H. Errelis u.a. Angehörige der Stapostelle Allenstein wg. der Tötung russischer Kriegsgefangener aus den Offizierslagern (Oflag) 56 in Prostken und 63 in Fischborn / Ostpreußen am 4.9.1941, Zeznania H. Kimmla, 2 VI 1967, k. 186.

²⁰ W. Marczyk, *Jeńcy radzieccy w niewoli Wehrmachtu na ziemiach polskich w latach 1941–1945*, Opole 1987, s. 25.

²¹ BA Ludwigsburg, B 162/30123, Zeznania H. Kimmla, 2 VI 1967, k. 186.

²² Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN), GK 165/129, Obóz w Boguszach. Akta śledztwa z 1948 r. wraz ze szkicem obozu i przesłuchaniami świadków, Protokół z oględzin i próbnych ekshumacji zwłok jeńców wojennych w obozie w Boguszach i w zbiorowych mogiłach w Rydzewie dokonanych 30 czerwca 1948 r., 19 VII 1948, k. 50.

²³ R. Otto, R. Keller, *Zur individuellen Erfassung von sowjetischen Kriegsgefangenen durch die Wehrmacht*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 2011, nr 59, s. 563.

²⁴ D. Cesarini, *Ostateczne rozwiązanie. Losy Żydów w latach 1933–1949*, tłum. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, Warszawa 2019, s. 490.

w cywilnym ubraniu i odtransportowany do obozu w Boguszach. W obozie przebywała wówczas pewna liczba cywili narodowości polskiej, rosyjskiej i żydowskiej. Zdaniem Kłodeckiego większość jeńców stanowili sowieccy oficerowie, a dominowali oficerowie polityczni. W czasie krótkiego pobytu Kłodeckiego w obozie dopiero rozpoczęto budowę baraków (zapewne ziemianek). Wcześniej jeńców i cywilów trzymano pod gołym niebem. Ludzie pracowali w lesie przy wycince drzew, a jedna kuchnia polowa, gdzie warzono nędzną zupę, nie była w stanie zaspokoić potrzeb żywnościowych wszystkich uwięzionych. Głód prowadził do kanibalizmu. Kłodecki widział, jak grupa jeńców prowadzonych do lasu rzuciła się na surowe ziemniaki wiezione na furmance. Niemiecka eskorta otworzyła do nich ogień i zabiła kilkunastu więźniów. Po kilku dniach Kłodeckiemu udało się uciec podczas pracy przy wycince drzew²⁵.

W archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej w Podolsku zachowały się nieliczne dokumenty cywilów więzionych w Oflagu 56²⁶. Przebywał w nim, pojmany pod Lidą 22 czerwca 1941 r., Kirgiz Chamsid Abduraszow (ur. 1922) z Kara-Bałty w Obwodzie Czujskim. Początkowo trafił do Stalagu 324 w Łosośnie, a następnie do Oflagu 56 w Boguszach, gdzie 9 czerwca 1942 r. zmarł Rosjanin, stolarz z Okręgu Moskiewskiego Iwan Lipatow (ur. 1910). Abduraszow 14 lipca 1941 r. został wzięty do niewoli w Pastawie, a następnie trafił do Bogusz. Jako cywil 3 września 1942 r. został przekazany do urzędu pracy w Grajewie. Białorusin, robotnik ze Smoleńska – Jurij Tiszeczkin (ur. 1910) – został również pojmany 14 lipca 1941 r. w Nowogródku. Przebywał w Stalagu I B, Oflagu 52, a następnie trafił do Stalagu I E (kolejna nazwa obozu w Boguszach). Również 3 września 1942 r. przekazano go do urzędu pracy w Grajewie. Borys Rublew (ur. 1919, Z650) i Michał Czurilin (ur. 1921, Z651) byli traktorzystami z Obwodu Kubiszewskiego. Obaj zostali pojmani 1 września 1941 r. w Rosławlu. Przeżyli pobyt w Boguszach, a następnie – jako cywile – zostali przekazani do urzędu pracy w Suwałkach (5 IX 1942 r.). Peter Puszkina (ur. 1915), również z Obwodu Kubiszewskiego, został zarejestrowany w Oflagu 68 w Suwałkach, a później trafił do Oflagu 56 (28 VII 1941).

IL. 1

„Prostken 1941. Zwei Zivilisten“ [Prostki 1941. Dwa cywile]. Oflag 56 w Boguszach w 1941 r. (AIPN, BU 2972/65, Album SA-Oberscharführera A. Popoffa obejmujący okres jego służby w obozie dla jeńców sowieckich w Prostkach [1941–1942], s. 40 [paginacja zdigitalizowanego zasobu AIPN])

²⁵ GKZZH, S.66/10/Zn, Zeznania Leona Kłodeckiego, 22 II 1968, k. 34.

²⁶ Dokumenty zamieszczono na oficjalnej stronie internetowej: Обобщенный банк данных «Мемориал», <https://obd-memorial.ru/html/> [dostęp: 13 VI 2023].

Przetrwiał pobyt w Boguszach po przemianowaniu na Stalag I E i został przeniesiony do Stalagu I B (5 VIII 1942). Piekarz Fiedor Afanasjew (ur. 1913) pochodził ze wsi Kuncewo w Obwodzie Smoleńskim. Został zarejestrowany 2 kwietnia 1942 r. w Oflagu 68. Następnie był przetrzymywany w Stalagu I E, z którego trafił do Stalagu I B (5 VIII 1942). Ostatnim odnotowanym obozem był Stalag 5 Luft w Bitterfeld-Wolfen (Saksonia-Anhalt), do którego trafił 23 marca 1944 r.

Większość wymienionych osób to tzw. cywilni jeńcy wojenni – ludzie pracujący dla wojska i w niewoli traktowani jako jeńcy wojenni. Jednak uwięzienie niektórych mężczyzn w obozie można też wiązać z ich niejasnym statusem. Wielu żołnierzy porzuciło mundury i udawało cywilów, a cywile byli brani za żołnierzy. Wojenny chaos uniemożliwiał właściwą identyfikację. Z tego powodu po selekcji część ludzi była przekazywana do urzędów pracy, a część trafiała do kolejnych obozów jenieckich.

„ZIVILRUSSEN” Z LENINGRADU

Od końca 1941 r. niemieckie władze rozpoczęły działania zmierzające do pozyskania siły roboczej dla niemieckiego przemysłu. Szef Luftwaffe Hermann Göring (1893–1946) nalegał na jak najszybsze przyjęcie pracowników z ZSRS²⁷. Po epidemii tyfusu z lata i jesieni 1941 r. uważano za konieczne przeprowadzenie dezynfekcji wśród ludności przekazywanej w głąb Rzeszy, aby w ten sposób chronić niemieckich obywateli przed chorobami zakaźnymi. W 1942 r. w Grajewie została stworzona jedna z odwyszalni wraz z obozem przejściowym. Szacowano, że placówka mogłaby osiągać wydajność 2400 lub 1600 osób dziennie, ale realizowano wariant zakładający 1200 osób dziennie (2 transporty)²⁸. Z powodu różnych trudności normalną pracę rozpoczęła dopiero w maju 1942 r., choć z albumu z fotografiami SA-Manna Popoffa wynika, że już w lutym 1942 r. do Grajewa dotarły przynajmniej dwa transporty jeńców z ZSRS, a ludzi przetrzymywano w barakach przy odwyszalni w Grajewie²⁹. Bardzo możliwe, że od lutego placówka działała w warunkach ograniczonych możliwości, a przyjmowanie ludzi wynikało z nacisków na szybkie pozyskanie siły roboczej dla niemieckiego przemysłu. Późniejszy generalny pełnomocnik

Po epidemii tyfusu z lata i jesieni 1941 r. uważano za konieczne przeprowadzenie dezynfekcji wśród ludności przekazywanej w głąb Rzeszy, aby w ten sposób chronić niemieckich obywateli przed chorobami zakaźnymi.

²⁷ Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (BA Berlin-Lichterfelde), R 3/4066, Reichsministerium für Rüstung und Kriegsproduktion, Entlausungsanlagen in Wirballen, Tauroggen, Grajewo, Illowo und Białystok, Oktober 1941–Juni 1942, Schnellbrief an der Reichsminister für Bewaffnung und Munition, Abteilung Rüstungsabbau von dr Paetzold, k. 9.

²⁸ BA Berlin Lichterfelde, R 3/4066, Über die Besprechung beim Reichsarbeitsministerium am 11.11.1941. Betr.: Entlausungsanlagen Grajewo und Illowo, 11 XI 1941, k. 4–5.

²⁹ AIPN, BU 2972/65, Album SA-Oberscharführera A. Popoffa, s. 115–296.

Personalkarte I: Personelle Angaben

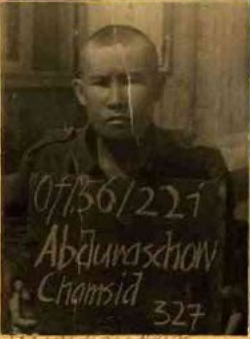
Beschriftung der Erkennungsmarke
Nr. 221

Kriegsgefangenen-Stammlager: O f l a g . 56

Lager: O f l a g . 56

Name: Abdiraschow *Абдырасадов*
 Staatsangehörigkeit: Kasache *Казак*
 Vorname: Chamsid *Чамсид*
 Dienstgrad: Zivilist *гражданин*
 Geburtstag- und ort: 1922, Balta *Балта*
 Truppenteil: --- *---* Komp. u. n. *---*
 Religion: Mohammedaner *мусульман*
 Zivilberuf: Landarbeiter *земледелец* Berufs-Gr.: ---
 Vorname des Vaters: Abdirasach *Абдырасадов*
 Matrikel Nr. (Stammrolle des Heimatstaates): ---
 Gefangennahme (Ort und Datum): 22.6.41. Lida *Лидя*
 Familienname der Mutter: ---
 Ob gesund, krank, verwundet eingeliefert: ---

Des Kriegsgefangenen

Bild		Nähere Personalbeschreibung	
	Größe	Haarfarbe	Besondere Kennzeichen:
	1.71	schwarz	
			<i>сепуне</i>
	Fingerabdruck des rechten Zeigefingers		Name und Anschrift der zu benachrichtigenden Person in der Heimat des Kriegsgefangenen
			Bez. <u>Perkinschinskij, Ray. Perkinschinskij</u> <u>Dorf Balta</u>

Wenden!

26/11/41 *Район Новоселов*

8/роды
Балта
Перкин-Суринек, Р-ка
Ташкент (К. Зинн-Балар)

II-25/X-50

II-21/VIII-55
Ашк.

Bemerkungen:

do spraw wykorzystania siły roboczej Fritz Sauckel (1894–1946) nalegał, żeby tygodniowo do Rzeszy docierało 10 tys. ludzi z okupowanych terytoriów (14 IV 1942), a minister uzbrojenia i amunicji oraz szef Organizacji Todta Albert Speer (1905–1981) naciskał na szybkie uruchomienie placówek dezynfekcyjnych³⁰.

Na zdjęciach datowanych na luty i marzec 1942 r. widać cywilów z ZSRS, którzy przybyli do Grajewa. Zdjęcia przedstawiają kolumny ludzi w różnym wieku, w tym starców, kobiety i dzieci, z tobołami i walizkami, przemieszczających się pieszo lub saniami w zimie. Widać odwszalnie w Grajewie i proces dezynfekcji. Na wielu zdjęciach ukazano też pożar budynku odwszalni w lutym 1942 r. Poza tym uwieczniono sceny z życia mieszkańców baraków przy odwszalni: zabawa taneczna, czas przed snem, wydawanie posiłków. Wśród załogi wartowniczej oprócz Niemców byli Łotysze. Ze zdjęć wynika, że na przełomie lutego i marca 1942 r. rosyjscy cywile zostali poprowadzeni z Grajewa do obozu w Boguszach. Możliwe, że przybyły nowe transporty do odwszalni, a budowany obóz nie był w stanie wszystkich pomieścić. W czasie przybycia ludzi z ZSRS do Grajewa niewielka część ocalałych sowieckich jeńców została wywieziona z obozu. Na zdjęciach z obozu w Boguszach widać: ludzi, ziemianki, personel kuchenny, prace wykonywane w obozie (np. cerowanie), zbieranie węgla, przenoszenie baniek z zupą lub gotowanie wody.

W grupie ludzi przetrzymywanych w Boguszach, uwiecznionej na zdjęciach Popoffa, była Zenona Marszałek (z domu Tienorowa, ur. 1926 w Leningradzie). W czasie oblężenia Leningradu 2 stycznia 1942 r. została aresztowana i wywieziona początkowo do Białegostoku, a później do Bogusz. W powojennym zeznaniu opisywała obóz jako duży teren ogrodzony płotem z drutu kolczastego, podzielony na cztery główne pola. W przejściach pomiędzy polami stały budki strażnicze. Wokół obozu ustawiono wieżyczki. Na każdym z pól znajdowały się cztery ziemianki, których dachy wystawały ponad powierzchnię gruntu. Wchodziło się do nich w dół po schodkach. Zenona, numer obozowy 1185, mieszkała na polu pierwszym wraz z innymi cywilami – matkami z dziećmi. W każdej ziemiance mogło przebywać od 150 do 200 osób³¹. Ludzie spali na ziemi. Otrzymywali do jedzenia litr zupy i 20 dag chleba na dobę. W obozie szerzył się tyfus³². W pierwszym okresie pobytu Zenony w obozie Lagerführerem był członek SS o nazwisku Müller: „Był to mężczyzna w wieku około 54 lat, średniego wzrostu, o piwnych oczach już szpakowaty”³³. Kobieta zapamiętała komendanta,

³⁰ BA Berlin Lichterfelde, R 3/4066, An die Aussenstelle Königsberg der Abteilung Rüstungsbau Reichsministers für Bewaffnung und Munition von Schönleben, 14 IV 1942, k. 121.

³¹ GKZZH, S.66/10/Zn, Zeznanie Zenony Marszałek, 18 III 1975, k. 130.

³² *Ibidem*, [b.d.], k. 141.

³³ W przypadku kopców chodzi o cmentarz obozowy z masowymi grobami jeńców sowieckich – ofiar głodu, epidemii i mordów 1941/1942.

IL. 3

„Il 1942. Das Wasser wird geholt“ [Luty 1942. Noszenie wody] (AIPN, BU 2972/65, Album SA-Oberscharführera A. Popoffa, s. 188)

IL. 4

„Il 1942. «Vor dem Nachtruhe»“ [Luty 1942. Przed ciszą nocną] (AIPN, BU 2972/65, Album SA-Oberscharführera A. Popoffa, s. 190)

IL. 5

„Beim Russen in Grajewo“ [U Rosjan w Grajewie] (AIPN, BU 2972/65, Album SA-Oberscharführera A. Popoffa, s. 243)

IL. 6

„Grajewo, Februar 1942.
Die Entlausungsanstalt
brennt!!!“ [Grajewo.
Luty 1942. Odwieszalnia
pali się!!!] (AIPN, BU
2972/65, Album SA-
-Oberscharführera
A. Popoffa, s. 201)

IL. 7

„II 1942. «Ein Lette»“
[Luty 1942. Łotysz].
Strażnik przed budynkami
odwieszalni w Grajewie
(AIPN, BU 2972/65, Album
SA-Oberscharführera
A. Popoffa, s. 192)

IL. 8

„Im Lager Bogusche“
[W obozie w Boguszach]
W tle charakterystyczne
ziemianki (AIPN, BU
2972/65, Album SA-
-Oberscharführera
A. Popoffa, s. 232)

IL. 9

„Das Küchenpersonal“
[Personel kuchni] (AIPN,
BU 2972/65, Album
SA-Oberscharführera
A. Popoffa, s. 234)

gdyż uderzył ją ręką w twarz. Marszałek wiedziała, że przed przybyciem cywilów w ziemiankach przebywali jeńcy sowieccy. Na ścianach baraków były nazwiska i adresy, odnajdywano także czapki żołnierskie z adresami. Według zeznań kobiety pojmami czerwonoarmiści przebywali w tym czasie w Boguszach na polu trzecim i czwartym. Zenona była też naocznym świadkiem dwóch lub trzech rozstrzeliwań:

„ Mniej więcej w marcu względnie kwietniu 1942 roku widziałam, jak SS-mani wyprowadzili z pola czwartego grupę około 20-tu jeńców radzieckich, przeważnie w stopniu oficerskim, co poznałam po uniformach. SS-mani wyprowadzili tych jeńców poza pole czwarte i tam ich rozstrzelali. Obserwowałam popełnienie tej zbrodni z odległości większej niż 100 metrów. Jeńcy radzieccy zostali ustawieni w szeregu i pluton złożony z kilku SS-manów, który ich prowadził na miejsce egzekucji, rozstrzelał ich. Egzekucja ta przeprowadzona została rychło rano³⁴.

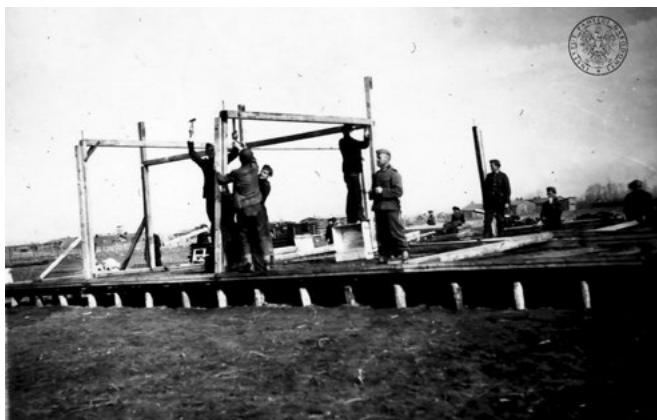
Marszałek przypuszczała, że egzekucjami kierował Lagerführer Müller. Za polem pierwszym, na którym mieszkała Marszałek, znajdowały się kopce świeżo usypanej ziemi. Kopce wiosną zapadały się, w skutek czego było czuć zapach jak gdyby rozkładających się ciał. Zenona przypuszczała, że jeńcy sowieccy, którzy byli w barakach na polu pierwszym, przed ich przybyciem zostali rozstrzelani i pochowani w tych kopcach³⁵. W obozie krążyły pogłoski, że część jeńców sowieckich wyprowadzano do pracy za obóz, a jeńcy ci już do obozu nie wracali. Wielu jeńców umierało w samym

³⁴ GKZZH, S.66/10/Zn, Zeznanie Zenony Marszałek, 18 III 1975, k. 131.

³⁵ Chodził cmentarz obozowy, na którym były masowe groby jeńców sowieckich – ofiar głodu, epidemii i mordów 1941/1942.

IL. 10

„Theo u. Edgar“ [Theo i Edgar]. SA-Manni przed budynkiem administracji, prawdopodobnie w Grajewie, numer poczty polowej 19312 – ten sam, co obozu w Boguszach (AIPN, BU 2972/65, Album SA-Oberscharführera A. Popoffa, s. 285)

IL. 11

„Baracken werden aufgestellt!“ [Budowa baraków!] (AIPN, BU 2972/65, Album SA-Oberscharführera A. Popoffa, s. 296)

obozie z wycieńczenia i chorób. W czasie jej pobytu w obozie baraki na trzecim polu zostały opuszczone przez jeńców w całości, a na czwartym – częściowo. W obozie przebywał jej kolega szkolny Mikołaj Kukuszkin, który został zastrzelony przy próbie ucieczki³⁶. Marszałek przebywała w Grajewie ok. sześciu miesięcy. Pod koniec maja albo na początku czerwca 1942 r. ludzi zdolnych do pracy wywieziono w głąb Niemiec, a w obozie pozostali starszanki i dzieci.

Zachowane dokumenty z Podolska wskazują, że po likwidacji Stalagu I E cywile trafiali do urzędu pracy w Grajewie (3 IX 1942), urzędu pracy w Suwałkach (9 IX 1942) lub obozu przejściowego dla cywilów w Białymstoku (5 IX 1942)³⁷. Zeznania Zenony Marszałek potwierdzają, że obóz w Boguszach był obozem przejściowym.

Część cywilów z Leningradu trafiła z Grajewa także do mniejszego obozu – Oflagu 63 Fischborn (pol. Dłutowo). Pobyt cywilów w Fischborn potwierdzają powojenne śledztwa w sprawie rozstrzeliwań jeńców w Oflagu 56 i Oflagu 63³⁸, jedno ze zdjęć z albumu Popoffa oraz relacja polskiego świadka. Polak Tadeusz B. (ur. 1924) był więziony w Fischborn w maju 1942 r. Mieszkał tam w ziemiance, której dach był przykryty ziemią. Spał na sieżce ze słomy. W ziemiance było bardzo zimno, czuć było powiewy

³⁶ GKZZH, S.66/10/Zn, t. 1, Zeznanie Zenony Marszałek, [b.d.], k. 140.

³⁷ Обобщенный банк данных «Мемориал», <https://obd-memorial.ru/html/> [dostęp: 13 VI 2023].

³⁸ BA Ludwigsburg, B 162/30122, Ermittlungen StA Dortmund 45 Js 16/70 gg. H. Errelis u.a. Angehörige der Stapostelle Allenstein wg. der Tötung russischer Kriegsgefangener aus den Offizierslagern (Oflag) 56 in Prostken und 63 in Fischborn / Ostpreußen am 4.9.1941, Verfügung, 28 VII 1970, k. 15.

wiatru, a nawet wpadały do środka płatki śniegu. W pobliżu, za drutami, przebywali wychudzeni jeńcy sowieccy, którzy błagali o jedzenie. Niektórzy lepiej zaopatrzeni cywile podrzucali im kawałki jedzenia. Tadeusz B. był przekonany, że w tych okropnych warunkach wszyscy jeńcy musieli zginąć. On przebywał tam zaledwie kilka dni, po czym trafił do Johannesburga (pol. Pisz) w Prusach Wschodnich³⁹.

SAMMELLAGER BOGUSZE (2 LISTOPADA 1942–3 STYCZNIA 1943)

IL. 12

„Nach Fischborn“
[Do Dłutowa].
Transport cywili do
Grajewa. Z opisu
wynika, że skierowani
zostali do Oflagu
63 Fischborn (AIPN,
BU 2972/65, Album
SA-Oberscharführera
A. Popoffa, s. 258)

Oczyszczony z czerwoarmistów i cywilów obóz w Boguszach zmienił swoje przeznaczenie jesienią 1942 r. Komendant Policji i Służby Bezpieczeństwa (Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst, KdS) Wilhelm Altenloh (1908–1985) otrzymał od Wehrmachtu zgodę na wykorzystaniu obozu w Boguszach i czterech innych obozów do koncentracji i czasowego więzienia ludności żydowskiej w ramach akcji „Reinhardt” w Okręgu Białostockim (niem. Bezirk Bialystok)⁴⁰. Sammellager Bogusze stał się „poczekalnią śmierci” Żydów deportowanych z gett. Naum Wortman – lekarz ze Szczuczyna, który przeżył obóz w Boguszach – pisał w liście (8 III 1946):

„ 2-ego listopada odbyła się „akcja”, czyli likwidacja ghetta w Szczuczynie. Było to w roku 1942. Wiedziałem (od moich konfidentów) w przeddzień o tej strasznej nowinie. Proponowano mnie fałszywe aryjskie dokumenty, proponowano ucieczkę, lecz z niczego nie chciałem skorzystać. Zabrano mnie ze szpitala

³⁹ B. Tadeusz, Interview ID: za200, 18.06.2005, Interview-Archiv „Zwangsarbeit 1939–1945”, <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/de/interviews/za200> [dostęp: 23 XI 2024].

⁴⁰ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH), 344/37a, Zeznania Fritza Friedla opracowane i przetłumaczone przez S. Datnera (4 V 1951), k. 177.

i zabrano wraz ze wszystkimi Żydami do Bogusz (koło Prostken), do przejściowego obozu na dwa miesiące. Było tam 8000 Żydów z powiatu grajewskiego i augustowskiego. Trudno opisać, jak tam się „żyło”. Głód, nędza, brud, wszy, tyfus brzuszny i płamisty, mieszkaniem były doły przykryte deskami (był to obóz po jeńcach rosyjskich, z których pozostało 20 z 10.000-cy). 6-ego stycznia 1943 transport do Birkenau... Wiele mówiące dla tych, którzy tam byli. Auschwitz 2, albo Birkenau, albo Brzezinka – wszystko synonimy⁴¹.

30 października 1942 r. Altenloh wydał rozkaz dotyczący skupienia Żydów z Okręgu Białostockiego⁴², a szefem akcji deportacji gett został szef referatu ds. żydowskich – Fritz Gustaw Friedel (1891–1952)⁴³. 2 listopada 1942 r. rozpoczęto skoordynowaną i brutalną akcję likwidacji tzw. małych gett w Bezirk Białystok. Akcję na terenie Kreiskommissariat Grajewo nadzorowali szef ekspozytury KdS w Augustowie – SS Untersturmführer Helmut Slogsnat (1904–1964) – i szef białostockiego referatu informacyjnego w KdS – SS Obersturmführer Helmut Ziemann (1905–1945)⁴⁴. Żydów z Augustowa, Grajewo, Rajgrodu, Goniądza, Stawisk, Szczuczyna, Trzciannego oraz małego obozu przy gospodarstwie rolnym w Milewie siłą zmuszono do opuszczenia swoich dotychczasowych miejsc zamieszkania i popędzono do obozu w Boguszach. Niektórzy ludzie jechali na wozach, ale większość szła na piechotę. W czasie drogi byli okradani lub porzucali ciężący dobytek. Większość ludzi zamieszkała w prowizorycznych ziemiankach lub w barakach. Wszyscy cierpieli z głodu i zimna. Wielu zmarło z powodu chorób lub zostało bestialsko zamordowanych na terenie obozu. Pozostali zostali szybko wywiezieni do ośrodków zagłady. 16 grudnia 1942 r. zorganizowano pierwszą akcję deportacyjną. W eskorcie esesmanów i szucmanów⁴⁵ ok. 2/3 Żydów przetrzymywanych w Boguszach została pognana na dworzec w Prostkach. Osoby niepełnosprawne lub zbyt wolne były zabijane

⁴¹ United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), 1996.A.0309, Gisela Laufer Wortman, William Laufer, and Naum Wortman papers, approximately 1914–2004, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn501434>, 1996.A.0309_003_001_0004 [dostęp: 12 XI 2024].

⁴² BA Ludwigsburg, B 162/17092, Ermittlungen StA Stuttgart 4 Js 1091/68 gegen Angehörige der Ordnungspolizei im Bezirk Białystok wg. Beteiligung an Ghettoräumungen und Tötungsverbrechen in Białystok, Lomza, Bielsk, Wolkowysk, Grodno, Grajewo, Solzoka, Narew u.a.O.BArch B 162/17092, Zeznanie W. Altenloha, 14 X 1968, k. 44–45.

⁴³ S. Bender, „Akcja Reinhardt” w okręgu białostockim [w:] *Akcja Reinhardt: zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004, s. 208.

⁴⁴ S. Datner, *Eksterminacja Żydów w Okręgu Białostockim*, „Biuletyn ŻIH” 1966, nr 60, s. 25; K. Stoll, *Die Herstellung der Wahrheit: Strafverfahren gegen ehemalige Angehörige der Sicherheitspolizei für den Bezirk Białystok*, Berlin: De Gruyter, 2011 s. 193–194; J. Figura, *Hitlerowski aparat terroru na ziemi białostockiej w latach 1941–1944*, cz. I, „Białostocki Magazyn Historyczny «Gryfita»” 1994, nr 1, s. 17; S. Datner, *Opinia biegłego w procesie szefa referatu żydowskiego w białostockim Gestapo (1942–1944) Fritza Gustawa Friedla*, „Biuletyn ŻIH” 1976, nr 99, s. 45.

⁴⁵ Schutzmann (niem.) – chodzi o członka ochotniczej jednostki policji pomocniczej, sformowanej spośród miejscowej ludności nieniemieckiej, a podporządkowanej niemieckiej Policji Porządkowej. Kolaboracyjne oddziały policjantów pomocniczych powstawały po napaści na ZSRS w 1941 r. na terenach okupowanych przez Niemcy.

w trakcie marszu. Drugi, ostatni transport zorganizowano 3 stycznia 1943 r. Ludzie zostali wywiezieni do Auschwitz II Birkenau. W Sammellager Bogusze przebywało ok. 7,5 tys. Żydów. 4,5 tys. zostało zamordowanych w ośrodku zagłady w Treblince, a 2 tys. w Auschwitz II Birkenau. Około 1 tys. spoczywa na (lub przy) cmentarzu obozowym w Boguszach. Spośród 421 osób wyselekcjonowanych do pracy w obozie w Brzezince kilkanaście przeżyło wojnę⁴⁶.

„OSTARBEITERZY” Z MIŃSKA

Tranzytowy pobyt ludności z terenów ZSRS w Boguszach potwierdzał Stanisław Dawidowski (ur. 1918, Bogusze). Z jego zeznań wynika, że po roku od utworzenia obozu Niemcy przekształcili go w obóz przejściowy i krótko przetrzymywali w nim ludzi, po czym wywozili ich do Niemiec⁴⁷. W artykule w „Życiu Białostockim” z 5 lipca 1948 r. wspomniano, że na terenie obozu przebywali także Białorusini⁴⁸. Zachowane dokumenty wskazują, że przez odwzalnice i obóz przejściowy w Grajewie przechodziły transporty tzw. ostarbeiterów⁴⁹ z Mińska (8 II 1943, 149 osób). Transport nr 13, numer przejazdu 6448576 z Mińska do Grajewa, był organizowany przez sztab organizacji pracy Kraj Sudecki Mińsk (Arbeitseinsatzstab [Sudetenland] Minsk)⁵⁰. Bronisława A. (ur. 1930) dotarła pociągiem do Grajewa z Mińska. Przebywała w Grajewie krótko, wydawało się, że mieli tam być dożywieni⁵¹. Iwan G. został przewieziony z Grodna do Grajewa do „dużego obozu”, przez który przychodzili wszyscy przesiedleńcy z Rosji i Ukrainy. Tam byli badani i selekcjonowani. Ludzie chorzy otrzymywali czarną pieczętkę. Osoby pozytywnie zweryfikowane przebywały tam 4–5 dni i po gruntownym badaniu były wysyłane przez Berlin w głąb Niemiec⁵². Sofia T. (ur. 1925) dotarła do Grajewa przez Brześć i Białystok. W Grajewie ludzie byli badani przez komisję i golono im włosy. Niektórzy próbowali uciekać, ale większość bała się, że zostaną zdradzeni przez Polaków. Zapamiętała, że w miejscu przetrzymywania było robactwo, które nie pozwalało ani usiąść, ani się położyć. Robaki spadały z sufitu na ludzi.

⁴⁶ S. Marcinkiewicz, *Sammellager Bogusze...*

⁴⁷ GKZZH, S.66/10/Zn, Zeznania Stanisława Dawidowskiego, 10 IV 1972, k. 105.

⁴⁸ (bh), *Odkopane groby oskarżają! Około 40 tysięcy jeńców wojennych zginęło w hitlerowskim obozie w Boguszach*, „Życie Białostockie”, 5 VII 1948.

⁴⁹ Ostarbeiter (niem.) – pracownik przymusowy w III Rzeszy zwerbowany na terenach wschodnich.

⁵⁰ ITS Bad Arolsen, 72210008, The National Archives of the Republic of Belarus, Buch mit den Listen der Ostarbeiter nach Deutschland, 1942 II 18 – III 1943, DocID: 121425811 – 121425815, https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/7-2-2-1_72210008 [dostęp: 23 XI 2024].

⁵¹ A. Bronisława, Interview za020, 25 I 2006, Interview-Archiv „Zwangsarbeit 1939–1945”, <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/de/interviews/za020> [dostęp: 23 XI 2024].

⁵² G. Iwan, Interview za002, 31 VIII 2005, Interview-Archiv „Zwangsarbeit 1939–1945”, <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/de/interviews/za002> [dostęp: 23 XI 2024].

Następnie przeprowadzono selekcję, zapakowano ludzi do pociągów woj- skowych i przewieziono prosto do Hamburga⁵³. W przypadku Iwana G. i Sofii T. mogło chodzić o obóz przejściowy przy odwszalni w Grajewie, choć nie można wykluczyć pobytu w Boguszach.

Maria Zimnowoda (ur. 1909) przebywała z córką w obozie, który znajdował się ok. 3 km od Grajewa i kilka kilometrów od dawnej polsko-niemieckiej granicy. Obóz miał kształt prostokąta i był ogrodzony wysokim płotem, po lewej stronie były trzy baraki mieszkalne, a po prawej budynek admini- stracji i kuchnia. W każdym z baraków można było pomieścić 80–100 ludzi. Straż pełnili mężczyźni w zielonych mundurach, a komendantem obozu był Franz Kozłowski. Strażnicy rozmawiali po polsku, prawdopodob- nie pochodzili z Prus Wschodnich. W obozie tym prowadzono badania lekarskie, a zdrowych wywożono na roboty do Niemiec. W czasie jej pobytu wywieziono z obozu ok. 150 nastolatków, w tym jej córkę – Józefę – i kuzynkę Antoninę Paczkowską. Od polskiej sekretarki Zimnowoda dowie- działa się, że wywiezione dzieci zginęły w trakcie transportu z powodu zniszczenia pociągu. Maria Zimnowoda przebywała w obozie ok. trzech mie- siący (1942 lub 1943)⁵⁴ z powodu gruźlicy męża. Później została wywieziona do Pabianic. Z zeznań kobiety wynika, że brama obozowa znajdowała się tuż przy torach kolejowych. Odległość od Grajewa mogłaby wskazywać na obóz w Boguszach, ale bliskość torów i prowadzenie badań lekarskich wskazują raczej na obóz przejściowy i odwszalnię w Grajewie.

Nie jest wykluczone, że część przewożonych ze Wschodu ludzi, podobnie jak grupa Rosjan z okolic Leningradu (1942), trafiała na teren obozu w Bogu- szach. Według Stanisława Pietkiewicza (ur. 1923) zimą 1943 r. najwię- cej w obozie było Białorusinów, którzy byli następnie transportowani do zachodnich Niemiec. Wiadomo, że na początku 1942 r. obie placówki (Oflag 56 i Entlausungsanstalt) miały ten sam numer poczty polowej. Zdjęcie lotnicze z 1944 r. wskazuje, że w Boguszach powstały sektory z barakami, takimi samymi jak te przy odwszalni w Grajewie. Jest wielce prawdopodobne, że część przewożonych przez odwszalnię w Grajewie ost- arbeiterów (np. niepełnosprawnych lub uznanych za chorych) była prze- trzymywana na terenie obozu w Boguszach.

VOLKSDEUTSCHE Z UKRAINY

W artykule w „Życiu Białostockim” z 5 lipca 1948 r. wspomniano, że na tere- nie obozu przebywali volksdeutsche z Ukrainy⁵⁵. Zachowały się imienne

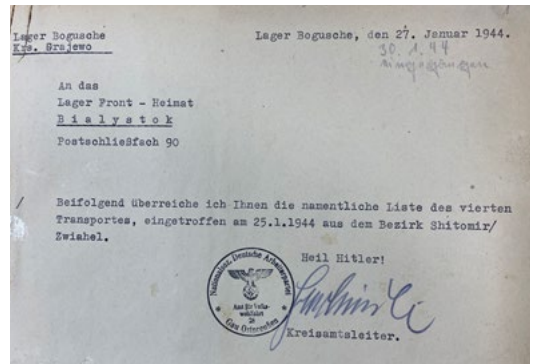
⁵³ T. Sofja, Interview za014, 30 VIII 2005, Interview-Archiv „Zwangsarbeit 1939–1945”, <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/de/interviews/za014> [dostęp: 23 XI 2024].

⁵⁴ GKZZH, S.66/10/Zn, Zeznanie Marii Zimnowody, 9 V 1975, k. 137.

⁵⁵ (bh), *Odkopane groby oskarżają!*...

listy transportowe z 1944 r., dotyczące volksdeutscheów ewakuowanych z Ukrainy w obliczu sowieckiej ofensywy. Wynika z nich, że 25 stycznia 1944 r. do Bogusz przybył czwarty transport cywili z Żytomierza i Zwiahła, a w nim łącznie 352 osoby (75 mężczyzn, 141 kobiet, 136 dzieci). Obóz figurował jako Lager Bogusche⁵⁶. Nie wiadomo, ile transportów volksdeutscheów przeszło przez obóz, ale można przypuszczać, że co najmniej cztery (ponad 1 tys. osób, na przełomie 1943–1944).

” Obóz Bogusze, Powiat Grajewo
 Obóz Bogusze, 27 stycznia 1944 r. [dopisek ręczny: dotarło 30 stycznia 1944 – S.M.M.]
 Do Lager Front – Heimat (Obóz Frontowy – Ojczyzna)
 Białystok
 Skrzynka pocztowa 90
 Niniejszym przekazuje Państwu imienną listę czwartego transportu, który dotarł 25.1.1944 z Okręgu Żytomierz/Zwiahel.
 Heil Hitler
 [Podpis nieczytelny]
 Kierownik Powiatowego Urzędu [pieczętka Narodowo-Socjalistycznej Partii Robotniczej, Urząd Opieki Społecznej 28, Okręg Prusy Wschodnie – S.M.M.]⁵⁷.

IL. 13

Pismo przewodnie do listy transportowej z Żytomierza i Zwiahła (APB), 4/70/0, Obóz Front-Ojczyzna w Białymstoku [Das Lager Front – Heimat in Białymstok 1944], Transport aus Shitomir/Lager Bogusche/ Imienna lista osób objętych ewakuacją z terenu okręgu Żytomierz, 27.02.1944, t. 4, k. 1)

Ewakuację potwierdza jeden ze świadków. Stanisław Dawidowski zeznał, że tuż przed przejściem frontu w 1944 r. Niemcy przywozili do obozu rodziny z dziećmi ze Związku Sowieckiego, a po dwu-, trzydniowym pobycie w obozie wywożono je pociągami do Niemiec. Cztery miesiące przed wejściem Armii Czerwonej Niemcy rozpoczęli rozbierać baraki i likwidować pusty obóz. Ostatnim transportem do Niemiec wywieziono rodziny z ZSRS⁵⁸.

POLSCY CYWILE

9 czerwca 1942 r. do Oflagu 56 w Boguszach trafił Franciszek Pruchniewicz ze wsi Miecze. Zeznał, że został aresztowany przez Gestapo wskutek

⁵⁶ Archiwum Państwowe w Białymstoku (APB), 4/70/0, Obóz Front-Ojczyzna w Białymstoku (Das Lager Front – Heimat in Białymstok 1944), Transport aus Shitomir/Lager Bogusche/ Imienna lista osób objętych ewakuacją z terenu okręgu Żytomierz, 27 II 1944, t. 4, k. 1–11.

⁵⁷ APB, Listy imienne Volksdeutscheów ewakuowanych z terenów przyfrontowych – transporty ze Stolina, Krzemieńca, Starego Konstantynowa i Żytomierza (część poprzez obóz w Boguszach, powiat Grajewo), Obóz Front-Ojczyzna w Białymstoku, 4/70/0, t. 1–5, 1944.

⁵⁸ GKZZH, S.66/10/Zn, Zeznania Stanisława Dawidowskiego, 10 IV 1972, k. 105.

podejrzenia „pomocy jeńcom wojennym oraz rodzinom polskim znajdującym się na terenie obozu Bogusze”. W obozie był trzymany w 1,5-metrowym dole, z którego nie mógł się wychylać bez zezwolenia. Z dołu mógł obserwować obóz. Z jego relacji wynika, że dorosłych wywożono, a po obozie tułały się zrozpaczone dzieci. Ciała zmarłych były grzebane niedaleko dawnego dworu (obecny cmentarz obozowy). Nocami Niemcy wywozili ludzi do lasu, gdzie byli rozstrzeliwani⁵⁹. Wśród więzionych ludzi dużo miało być mówiących po polsku ludzi z Białowieży, Sokółki, Czarnejwi i Białegostoku. „Ze znajomych mi byli w obozie ze wsi Miecze Kuczyński Bolesław, Wasilewski Stanisław i Skowroński Kazimierz, ze wsi Klimkowo Skowroński Kazimierz, z miasta Grajewa Gising Edward, i dwóch Wiśniewskich ojciec i syn”⁶⁰. 10 lipca 1942 r. Pruchniewicz wraz z wymienionymi przez niego mężczyznami został przewieziony do więzienia w Lycku (pol. Ełk).

Stanisław Pietkiewicz (ur. 1923) przebywał w obozie w Boguszach na przełomie 1943 i 1944 r. Do Bogusz trafił zimą 1943 r. z więzienia w Wilnie. W obozie przebywał stosunkowo krótko. Służbę w obozie sprawowali „esesmani”, głównie Ukraińcy⁶¹. Do jedzenia otrzymywał dziennie zupełną z brukwi oraz 200 g chleba. Widział na terenie obozu więzionych Włochów. Pietkiewicz twierdził, że uratował się, gdyż w drodze do pracy dołączył do transportu Białorusinów przewożonych na Zachód⁶². Trafił do obozu pomiędzy Szczecinem a Hamburgiem. Przebywał w obozach w Neumünster, Flensburgu, Eckernförde (podobóz KL Neungamme koło Hamburga) i Kilonii.

W kwietniu 1944 r. do obozu w Boguszach trafiła rodzina Świrskich. Zeznanie na ten temat w 2015 r. złożył Mieczysław Świrski (ur. 1936), który przebywał na terenie lagru wraz z matką Władysławą, bratem Waldemarem i siostrą Anną. Rodzina została schwytana, jako krewni partyzanta, w trakcie obławy w lesie, w okolicach Augustowa. Trafili do Bogusz w dużym transporcie kobiet i dzieci. Ośmioletni Mieczysław pracował w kuchni obozowej i pomagał przy noszeniu materiałów budowlanych. Zapamiętał, że w obozie byli więzieni inni ludzie, w tym jeńcy sowieccy i cywile. Świrski opisał obóz jako plac ogrodzony słupami z drutem kolczastym. Zapamiętał wieżyczki strażnicze obsadzone przez niemieckich, uzbrojonych

⁵⁹ O rozstrzeliwaniach w tym czasie wspominała Zenona Marszałek.

⁶⁰ GKZZH, S.66/10/Zn, Opis więzienia w Boguszach Franciszka Pruchniewicza obecnie zamieszkałego we wsi Miecze GRN Bełda pow. grajewski, Stalag 373 Obóz dla jeńców wojennych i ludności cywilnej, odpis z odpisu Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Grajewie, Wydział Gospodarski Komunalnej i Mieszkaniowej, [b.d.], k. 231.

⁶¹ Zapewne chodziło o ukraińską Policję Pomocniczą ubraną w czarne mundury.

⁶² AIPN, Bi 1/1168, Akta w sprawie zbrodni stalinowskich i hitlerowskich popełnionych na terenie województwa Wilno w latach 1939–1945, w tym likwidacji Seminarium Duchownego w dniu 3 marca 1942 r. zawierające protokół przesłuchania świadka dot. „oboza jenieckiego Bogusze w Prostkach” 1988, Zeznanie Stanisława Pietkiewicza (7 XI 1988), s. 0084.

żołnierzy i kilka lamp oświetlających teren. Obóz był podzielony drutem kolczastym na sektory. W obozie prowadzono selekcje na trzy grupy: kobiety z dziećmi, osoby starsze i młodzi. Przebywał tam razem z matką i rodzeństwem przez cztery miesiące – od kwietnia do 9 sierpnia 1944 r. Zapamiętał, że w obozie panowała surowa dyscyplina wraz z godziną policyjną. Dźwięki syren oznajmiały konieczność opuszczenia placu obozowego. Świrski nie doświadczył bicia, ale warunki bytowe były fatalne (głód i zimno). Mieszkali w długich, szerokich ziemiankach, których pokryte darnią dachy wystawały metr ponad ziemię. Podłogą było klepisko, a do spania służyły drewniane prycze wyścielone słomą. W jednej ziemiance mieściło się od 30–40 ludzi. Latrynę stanowił zadaszony, wykopany dół z deską pośrodku, z której ludzie załatwiali potrzeby. Wyżywienie stanowiła przynoszona w wiadrach zupa z kilkoma ziemniakami i garścią kaszy. Rano ludzie otrzymywali kawę i początkowo kawałek chleba. Świrski nie widział, aby ktoś został zamordowany. O takich przypadkach mówiono, ale dotyczyły one innych części obozu. W obozie panowała wszawica, brak było opieki lekarskiej. Widział na terenie obozu jeńców sowieckich w charakterystycznych mundurach. W obozie przeprowadzano przesłuchania. Jego matka – Władysława – wracała z przesłuchań zapłakana i rozmawiała o tym skrycie z innymi kobietami. Na początku sierpnia rodzina została wypuszczona z obozu. Zostali przewiezieni przez Niemców do Jadwigi Skowrońskiej w Grajewie. W obozie jego brat Waldemar zachorował na gruźlicę, a matka przestała słyszeć na jedno ucho i zaczęła mieć problemy ze wzrokiem⁶³.

Na przełomie lipca i sierpnia 1944 r. do obozu w Boguszach trafiła rodzina Głuchowskich. Bogusław Głuchowski (ur. 1937 w Augustowie) wraz z matką zostali złapani w lesie pod Augustowem, razem z wieloma mieszkańcami przyfrontowych wsi, i przygnani do Prostek. Z relacji Głuchowskiego wynika, że teren obozu był olbrzymi, ogrodzony podwójnym drutem kolczastym z wieżyczkami strażniczymi. Obsługa obozu składała się z żołnierzy Wehrmachtu. Świadek zapamiętał długie wykopane ziemianki, z lufcikami w dachach, w środku wyłożone słomą i ławami. Cywilów nie wpuszczano do środka z powodu epidemii tyfusu. Przebywali na terenie obozu pod gołym niebem; ponieważ sierpniowe noce były chłodne, przykrywali się kocem. W jednym z murowanych budynków gotowano posiłki. Głuchowski zapamiętał, że karmili ich słoną zupą zagęszczoną trocinami, w której pływały dwa ziarna grochu. Przyjeżdżali żołnierze w czarnych mundurach i wybierali mężczyzn, których w lesie rozstrzeliwali. Pozostałych mężczyzn najczęściej zabierano „na roboty”, a kobiety z dziećmi puszczano wolno. Głuchowscy dostali pozwolenie na pójście do Prostek,

⁶³ GKZZH, S.66/10/Zn, Zeznanie Mieczysława Świrskiego, 10 XI 2015, k. 849.

gdzie pewna Niemka dała im trochę chleba. Później snuli się bocznymi drogami przez wioski, wracając przez Rajgród do Augustowa⁶⁴.

W 1944 r. obozie w Boguszech przebywał także Bronisław Wróblewski (ur. 1925), którego zabrano w sierpniu z gospodarstwa Adolfy Łuby w Rutkach Nowych (gm. Bargłów, pow. Grajewo). Żandarmeria niemiecka poprzez sołtysów zorganizowała zbiórkę wszystkich mężczyzn (ok. 100 osób), których następnie ustawiono w szeregu, zagrożono rozstrzelaniem w przypadku ucieczki i popędzono w kierunku Bargłowa. Mężczyźni zostali zabrani do kopania linii obronnych. Wróblewski był w jednej z grup ludzi, które trafiły do obozu w Boguszech tego samego dnia. Mieszkał przez dwa miesiące w zimnym baraku, w którym spał na zbitym z desek łóżku bez pościeli i nakrycia. Otrzymywał głodowe racje żywnościowe – na śniadanie czarną kawę i plaster chleba z margaryną, na obiad – niewielką ilość zupy z brukwi i kartofli. Panował brud. Nie można było zmienić bielizny. Batalion roboczy stanowiło 100 osób wyposażonych w szpadle i kilofy, których zadaniem było kopanie okopów. Pilnowali ich „wachmani z trupią główką na czapce” i żołnierze Wehrmachtu. Ociąganie się w pracy groziło biciem pałką lub kolbą. Wycieńczeni, niezdolni do pracy byli dobijani strzałami z karabinów. Niektórych odłączano od grup i zabijano w lasach. Na terenie obozu widział zupełnie wycieńczonych ludzi przetrzymywanych w osobnym sektorze w ziemiankach („jak do kartofli kopce”). Po lewej stronie byli też przetrzymywani jeńcy sowieccy, których ukraińscy strażnicy w czarnych mundurach poganiali do pracy w lesie⁶⁵. Z zeznania wynika, że chodziło o „własowców”. Ukraińcy przebywali na terenie obozu ze swoimi rodzinami, a wieczorami organizowali zabawy taneczne⁶⁶. W październiku 1944 r. Wróblewskiego wywieziono do pracy w okolicy Lycka (pol. Ełk), gdzie był przetrzymywany w stodołach. Pod koniec listopada Wróblewskiemu udało się dostać do pracy u niemieckiego gospodarza („bauera”) i pracował tam do nadejścia Armii Czerwonej⁶⁷. Został wyzwolony przez Armię Czerwoną w Nikolaiken (pol. Mikołajki).

Krystyna Węglowska (z d. Dryźba, ur. 1927 w Grajewie) w latach 1942–1944 pracowała w fabryce konserw z raków w Prostkach (Triumph Krebskonserven Fabrik Prostken), gdzie dojeżdżała z Grajewa. W listopadzie 1944 r. ukrywała się, gdyż Niemcy wyłapywali ludzi i wywozili ich do pracy w Niemczech. Została złapana w Grajewie i zapędzona do obozu w Boguszech. Zapamiętała posłanie składające się z desek, siana na ziemi i daszku. Spędziła tam tylko jedną noc. Nad ranem przyszła po nią matka i razem wymknęły się z obozu pod pozorem przyniesienia jedzenia

⁶⁴ Wywiad z Bogusławem Głuchowskim z 18 stycznia 2022 r., w zbiorach autora.

⁶⁵ GKZZH, S.66/10/Zn, Zeznanie Bronisława Wróblewskiego, 24 XI 1970, k. 70.

⁶⁶ Możliwe, że chodzi o załogę Stalagu 373 przeniesioną do Bogusz z Bobrujska.

⁶⁷ GKZZH, S.66/10/Zn, List Bronisława Wróblewskiego, 10 XI 1970, k. 148; GKZZH, S.66/10/Zn, Zeznanie Bronisława Wróblewskiego, 24 XI 1970, k. 70.

mężowi. Przypuszczała, że gdyby nie opuściła obozu, to wyjechałaby do Niemiec do pracy⁶⁸. Prowadzenie łapanek polskiej ludności potwierdza dokument Sicherheitspolizei i SD z końca 1944 r., w którym obóz w Boguszach określany jest jako „Sammellager” (obóz zbiorczy). 28 grudnia 1944 r. przeprowadzono szeroką obławę w celu pochwylenia zdolnych do pracy Polaków, którzy mogliby być wykorzystani do pracy w Rzeszy. Wychwytywano mężczyzn w wieku 16–60 lat i kobiety w wieku 16–30 lat, a następnie sprawdzano ich miejsca zatrudnienia. Część z pochwyconych trafiła do obozu śledczego w Grajewie, a część do obozu zbiorczego w Boguszach (Sammellager)⁶⁹. Prawdopodobnie jedną z pojmanyh kobiet w takiej listopadowej akcji była Krystyna Dryzba.

Name	Dryzba
geborene	
Vorname	Kristina
Geburtstag	XX.1.3.19
Geburtsort	Grajewo
Wohnort	Grajewo, Kre
Kreis	Grajewo
Beruf	Arbeiteri
Volkstumszugeh.	po
Glaubensbek.	r.k
Staatsangeh.	am 1.9.39
<u>Personenbeschreibung:</u>	
Größe	1,59
Gestalt	gesetzt
Gesicht	rund
Haar	braun
Augen	blau
Besondere Kennzeichen	

LAGER BOGUSZE – PRÓBA PODSUMOWANIA

W czasie pobytu różnych grup cywilów część obozu w Boguszach pełniła funkcję obozu przejściowego w ścisłym związku z obozem przejściowym przy odwzalnii w Grajewie. Jednocześnie lager był formalnie obozem jenieckim (stalagiem), a na jego terenie przebywały różne grupy jeńców sowieckich. Od końca stycznia 1943 r. obóz w Boguszach/Prostkach figuruje jako Stalag I F/Z, podobóz obozu w Suwałkach – Stalag I F Sudauen. Suwalski obóz miał jeszcze podobozы w Fischborn (Dłutowie) oraz obóz rozdzielczy (Teillager) w Łysym (niem. Liese)⁷⁰. W maju 1943 r. obozowi w Suwałkach były podporządkowane obozы w Boguszach/Prostkach oraz Schützenort (wcześniej podporządkowany Stalagowi I D Heydekrug). Stalag I F ze swoimi podobozami był w tym czasie przeznaczony wyłącznie dla jeńców sowieckich. We wrześniu 1943 r. wszystkie stalagi w Prusach Wschodnich przyjęły znaczną liczbę żołnierzy włoskich. Początkowo Stalag I F Sudauen przyjął ich najwięcej, ale przebywali oni tam stosunkowo krótko. Już 15 grudnia 1943 r. w Suwałkach mieli przebywać tylko jeńcy sowieccy⁷¹. W połowie września 1943 r. obóz w Boguszach (lub jego część) zaczął funkcjonować jako podobóz Stalagu I B Hohenstein – Stalag I B Kommando Prostken (I B/PR). Prawdopodobnie od 9 maja

⁶⁸ Wywiad z Krystyną Węglowską z 26 listopada 2022 r., w zbiorach autora.

⁶⁹ BA Berlin-Lichterfelde, R 58/976, Lage in den Grenzgebieten 1938–1945, Lage und Stimmung in Masuren.- Bericht des Sonderkommandos 7 b der Sicherheitspolizei und des SD an den Oberbefehlshaber der 4. Armee General der Infanterie Hossbach, 28 XII 1944, k. 95.

⁷⁰ BA-MA Freiburg, RW 48/101, Wehrmachtsauskunftstelle für Kriegsverluste und Kriegsgefangene, Verzeichnis der Kriegsgefangenenlager (Stalags, Frontstalags, Dulags, Ilags, Heilags, Marlags und Milags) mit Ortangaben, k. 62.

⁷¹ G. Schreiber, *Die italienischen Militärinterinierten im deutschen Machtbereich 1943 bis 1945. Verraten – Verachten – Vergessen*, R. Oldenbourg Verlag, München 1990, s. 313.

Dowód osobisty
(Personal Ausweis)
Krystyny Dryży
z Grajewo (za zgodą
Bogusławy Ignaczak)

1944 r. obóz w Boguszach stał się formalnie Stalagiem 373⁷². Obóz pod tą nazwą funkcjonował od 17 kwietnia 1942 r. w Bobrujsku, ale został rozwiązany 15 października 1943 r. Obóz w Boguszach, jako Stalag 373, został stworzony prawdopodobnie na bazie komendantury wcześniejszego Stalagu I F/Z i funkcjonował prawdopodobnie do 14 grudnia 1944 r.⁷³

Obóz w Boguszach budził grozę miejscowej ludności. Teresa Ostrowska (ur. 1936 w Pieńczykówku), która jako dziecko z matką wybrała się do znajomej mieszkanki Bogusz, zapamiętała ogrodzenie z drutu kolczastego i wieżyczki strażnicze z obsadą żołnierzy, ale matka nie pozwoliła

⁷² Istnieją źródła wskazujące, że mogło się to stać już w marcu 1944 r.; R. Kobylarz-Buła, K. Sznotała, *Wykaz niemieckich obozów jenieckich (1939–1945)*, Opole 2020, s. 31.

⁷³ A. Kruglov, *Mannschaftstammlager (Stalag 373)* [w:] *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, vol. IV: *Camps and Other Detention Facilities Under the German Armed Forces*, eds. M. Hecker, G.P. Megargee, Bloomington, 2022, s. 377; Stalag 373 Prostken pojawił się w wykazie z 15 maja 1944 r., ale nie było go już 31 października 1944 r.; BA Berlin-Lichterfelde, RW 48/101, *Verzeichnis der Kriegsgefangenenlager (Stalags, Frontstalags, Dulags, Ilags, Heilags, Marlags und Milags) mit Ortangaben, 1941–1944*, k. 50, 53.

córce na zbliżenie się do tego straszego miejsca⁷⁴. Obóz ten przez cały okres swojego funkcjonowania miał charakter przejściowy – przebywali w nim zarówno jeńcy, jak i cywile. Jako Oflag 56 służył głównie czasowemu przetrzymywaniu jeńców sowieckich przed wysyłką w głąb Rzeszy, ale na jego rozległym terenie byli więzieni także cywile. W lutym 1942 r. na teren obozu trafili „ostarbeiterzy” z zajętych przez Niemców terenów ZSRS. Przebywali tam do czasu wywiezienia ich do niewolniczej pracy w innych częściach Rzeszy. Jednocześnie na terenie obozu byli więzieni cywile, w tym Polacy, których podejrzewano o różne przewinienia. Pobyt w obozie był najczęściej krótki, po czym ludzie byli wywożeni do innych miejsc. Pomiędzy 2 listopada 1942 a 3 stycznia 1943 r. w obozie czasowo przetrzymywano ludność żydowską deportowaną z gett w Grajewie, Augustowie, Rajgrodzie, Goniądzu, Szczuczynie, Stawiskach, Trzcianiem i gospodarstwa w Milewie (ok. 7,5 tys. ludzi). Obóz w Boguszach stał się przejściowym miejscem zbiorczym przed wysyłką do obozów zagłady w Treblince (16 XII 1942) i Auschwitz II Birkenau (3 I 1943). W 1943 r. na terenie obozu przebywali czasowo cywile z ZSRS: Białorusini i Ukraińcy. Jesienią 1943 r. na teren obozu trafili włoscy żołnierze internowani w trakcie operacji „Os” (ponad 10 tys. ludzi). Mniejsze grupy internowanych Włochów docierały do obozu również pomiędzy październikiem 1943 r. a styczniem 1944 r. Większość Włochów przetrzymywano tam kilka tygodni, a następnie ich wywożono do innych obozów i niewolniczej pracy⁷⁵. Na przełomie lat 1943/1944 krótko w obozie przebywali cywile – volksdeutsche z terenów Ukrainy.

W 1944 r. w Boguszach byli więzieni Polacy pojmieni w ramach akcji antypartyzanckich, złapani w łapankach „na roboty” do Rzeszy lub w ramach „oczyszczania” przedpola frontu. Część przetrzymywanych tam ludzi, zwłaszcza mężczyzn, była wykorzystywana do budowy umocnień frontowych w 1944 r. Od lipca 1944 r. na obszarze Prus Wschodnich prowadzono prace fortyfikacyjne w ramach budowy Wschodniopruskiej Pozycji Obronnej (Ostpreussen Schutzstellung) zarządzanej przez gauleitera Prus Wschodnich – Ericha Kocha (1896–1986). Niektórych ludzi przewieziono też do pracy w głąb Niemiec, ale zdarzało się, że kobiety z dziećmi puszczano wolno. W obliczu zbliżającego się frontu w obozie mogli również przebywać cywile i jeńcy wojenni. Wojenny chaos i niepewność losu mogły prowadzić do koncentracji ludzi w pewnych miejscach. Możliwe, że z tego okresu pochodzą plotki o przetrzymywaniu w obozie Francuzów. Włoch Guido Rota miał zostać wyzwolony przez Armię Czerwoną w Prostkach w styczniu 1945 r., ale nie wiadomo, czy przebywał na terenie obozu⁷⁶.

⁷⁴ Wywiad z Teresą Ostrowską z 29 stycznia 2018 r., w zbiorach autora.

⁷⁵ S. Marcinkiewicz, *Stalag I B Kommando Prostken...*

⁷⁶ *Ibidem*, s. 153.

Niezwykle trudno jest oszacować liczbę przetrzymywanych w obozie cywilów.

W szczątkowej dokumentacji jeńców sowieckich odsetek cywilów wyniósł ok. 4%, co przy maksymalnej liczbie przetrzymywanych 30 tys. wynosi 1,2 tys. Na podstawie numeru świadka przewiezionego z Leningradu można założyć, że w 1942 r. w obozie przebywało nie mniej niż 1,2 tys. cywilów. Na przełomie 1942 i 1943 r. na terenie obozu uwięziono ok. 7,5 tys. Żydów. Co najmniej cztery transporty volksdeutschów przybyły do Bogusz z Ukrainy (ok. 1,5 tys.). Liczby te dają 12,4 tys. osób przy braku możliwości oszacowania innych, przetrzymywanych w obozie grup. Niewątpliwie przez obóz w Boguszach przeszło od kilkunastu do kilkudziesięciu tysięcy cywilów. Na cmentarzu obozowym pochowanych jest ok. 1 tys. Żydów i co najmniej kilkuset cywilnych ofiar innych nacji.

Obóz w Boguszach pozostaje ważnym miejscem pamięci mieszkańców dawnego pogranicza, choć pamięć o nim została zafałszowana w ramach polityki pamięci PRL⁷⁷. W 1959 r. na inskrypcji pomnikowej w miejscu straceń w Kosówce powiększono liczbę i zakres ofiar (m.in. dodając Francuzów, Litwinów, członków ruchu oporu)⁷⁸. W 1965 r. w obiegu publicznym pojawiła zbawidowska opowieść o bohaterskim zamachu na komando egzekucyjne SS pod Elkiem (31.10.1943). Domniemana akcja miała uchronić internowanych Włochów przed rozstrzeliwaniami i potwierdzić polską waleczność⁷⁹. Zgodnie z polityką pamięci PRL w 1979 r. do żydowskich ofiar Sammellager Bogusze (1941/1942) dodano Polaków⁸⁰. Niestety, do dziś treść tablic memoratywnych w Boguszach i Kosówce wyznacza historiografia i pamięć Polski Ludowej.

⁷⁷ S. Marcinkiewicz, *Pamięć zafałszowana...*

⁷⁸ *Idem*, *Komu szumią te sosny i brzozy?...*

⁷⁹ *Idem*, „*Widmo śmierci*” (31 X 1943). *Partyzancka legenda, polityka i pamięć w powiecie elckim*, Toruń 2020; *Idem*, *Zamach na esesmanów pod Elkiem: Brawurowa akcja AK czy kłopotliwe dziedzictwo ZBoWiD-u?*, „Kultura i Społeczeństwo” 2024, nr 68, s. 55–74.

⁸⁰ *Prostki* [w:] *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945*, red. C. Pilichowski et al., Warszawa 1979, s. 403–404.

Bibliografia

Opracowania

Bender S., „*Akcja Reinhardt*” w okręgu białostockim [w:] *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004.

Cesarini D., *Ostateczne rozwiązanie. Losy Żydów w latach 1933–1949*, tłum. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, Warszawa 2019.

Datner S., *Eksterminacja Żydów w Okręgu Białostockim*, „Biuletyn ŻIH” 1966, nr 60.

Datner S., *Opinia biegłego w procesie szefa referatu żydowskiego w białostockim Gestapo (1942–1944)* Fritza Gustawa Friedla, „Biuletyn ŻIH” 1976, nr 99.

Datner S., *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych w II wojnie światowej*, Warszawa 1961.

Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Bd. 10: *Der Zusammenbruch des Deutschen Reiches 1945*, Halbband 2: *Die*

- Folgen des Zweiten Weltkrieges*, Rolf-Dieter Müller (Hrsg.), München 2008.
- Figura J., *Hitlerowski aparat terroru na ziemi białostockiej w latach 1941–1944, cz. I*, „Białostocki Magazyn Historyczny «Gryfita»” 1994, nr 1.
- Kruglov A., *Mannschaftstammlager (Stalag 373)* [w:] *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, vol. IV: *Camps and Other Detention Facilities Under the German Armed Forces*, eds. M. Hecker, G. P. Megargee, Bloomington 2022.
- Kobyłarz-Buła R., Sznotala K., *Wykaz niemieckich obozów jenieckich (1939–1945)*, Opole 2020.
- Lietz Z., *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich 1939–1945*, Warszawa 1982.
- Marcinkiewicz S., *Jeniec specjalny – Jakow Dżugaszwili (1907–1943). Nieznany epizod w Oflagu 56 (Bogusze/Prostki)*, „Łambinowski Rocznik Muzealny” 2023, nr 46.
- Marcinkiewicz S., *Jeńcy radzieccy w Oflagu 56 w Boguszech/Prostkach (1941–1942). Portret zbiorowy, niepełny*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2025, nr LX (1).
- Marcinkiewicz S., *Komu szumią te sosny i brzozy? Pamięć lokalna i historia miejsc straceń w Kosówce*, „Historyka. Studia Metodologiczne” 2024, t. 54.
- Marcinkiewicz S., *Pamięć zafaszowana. Przypadek „hitlerowskiego obozu koncentracyjnego” w Boguszech/Prostkach*, „Zapiski Historyczne” 2023, nr 88, z. 4.
- Marcinkiewicz S., *Sammellager Bogusze (2 listopada 1942–3 stycznia 1943 r.) jako przykład przejściowego obozu zbiorczego podczas akcji „Reinhardt” w okręgu białostockim, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2024, nr 20.*
- Marcinkiewicz S., *Stalag I B Kommando Prostken (I B/PR). Wszyscy żołnierze w obozie jenieckim w Boguszech/Prostkach (1943–1945)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2024, R. XXV (LXXVI), nr 3 (289).
- Marcinkiewicz S., *„Widmo śmierci” (31 X 1943): partyzancka legenda, polityka i pamięć w powiecie etckim*, Toruń 2020.
- Marcinkiewicz S., *Zamach na esesmanów pod Etkiem: Brawurowa akcja AK czy kłopotliwe dziedzictwo ZBoWiD-u?*, „Kultura i Społeczność” 2024, nr 68.
- Marczyk W., *Jeńcy radzieccy w niewoli Wehrmachtu na ziemiach polskich w latach 1941–1945*, Opole 1987.
- Otto R., Keller R., *Sowjetische Kriegsgefangene im System der Konzentrationslager*, Wien-Hamburg 2019.
- Otto R., Keller R., *Zur individuellen Erfassung von sowjetischen Kriegsgefangenen durch die Wehrmacht*, „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte” 2011, nr 59.
- Prostki [w:] *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945*, red. C. Pilichowski et al., Warszawa 1979.
- Schreiber G., *Die italienischen Militärinterinierten im deutschen Machtbereich 1943 bis 1945. Verraten – Verachten – Vergessen*, München 1990.
- Snyder T., *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, tłum. B. Pietrzyk, Warszawa 2018.
- Stoll K., *Die Herstellung der Wahrheit: Strafverfahren gegen ehemalige Angehörige der Sicherheitspolizei für den Bezirk Białystok*, Berlin 2011.
- Tessin G., *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945*, Bd. 11, Osna-brück 1975.

Źródła internetowe

- Обобщенный банк данных «Мемориал», <https://obd-memorial.ru/html/> [dostęp: 13 VI 2023].
- O'Neill A., *Second World War: fatalities per country 1939–1945*, 9 IX 2024, <https://www.statista.com/statistics/1293510/second-world-war-fatalities-per-country/> [dostęp: 15 XII 2024].

Źródła archiwalne

- Archiwum Państwowe w Białymstoku (APB), Obóz Front-Ojczyzna w Białymstoku (Das Lager Front – Heimat in Białystok 1944), 4/70/0, Transport aus Shitomir/Lager Bogusche/ Imienna lista osób objętych ewakuacją z terenu okręgu Żytomierz, t. 1–5, 27 II 1944.
- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN), Akta w sprawie zbrodni stalinowskich i hitlerowskich popełnionych na terenie województwa Wilno w latach 1939–1945, w tym likwidacji Seminarium Duchownego w dniu 3 marca 1942 r. zawierające protokół przesłuchania świadka dot. „obozy jenieckiego Bogusze w Prostkach”, Bi 1/1168, Zeznanie Stanisława Pietkiewicza, 7 XI 1988.
- AIPN, Album SA-Oberscharführera A. Popoffa, BU 2972/65, 1941–1942.
- AIPN, Obóz w Boguszech. Akta śledztwa z 1948 r. wraz ze szkicem obozu i przesłuchaniami świadków, GK 165/129, Protokół z oględzin i próbnych ekshumacji zwłok jeńców wojennych w obozie w Boguszech i w zbiorowych mogiłach w Rydzewie dokonanych 30 VI 1948.
- AIPN (Oddział Białystok), Główna Komisja ds. Zbadania Zbrodni Hitlerowskich (GKZZH), S.66/10/Zn, Akta Głównie prokuratora w sprawie zbrodni zabójstw wojennych popełnionych na jeńcach w Boguszech pow. Grajewo w latach 1941–1944, Tom I, Zeznanie Józefa Chiszko, 4 XII 1970, k. 71–73.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH), Procesy przestępców wojennych, Materiały Friedla, Macholla i Melzera ze wstępem, komentarzem i tłumaczeniem dr. Szymona Datnera, sygn. 344/37a, Zeznanie Fritza Friedla opracowane i przetłumaczone przez S. Datnera, 4 V 1951.
- Bundesarchiv Militärarchiv Freiburg (BA-MA Freiburg), RW 48/101, Wehrmachtsauskunftstelle für Kriegsverluste und Kriegsgefangene, Verzeichnis der Kriegsgefangenenlager (Stalags,

- Frontstalags, Dulags, Ilags, Heilags, Marlags und Milags) mit Ortangaben, IV 1941 - V 1944.
- Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (BA Berlin-Lichterfelde), R 58/1027, Reichssicherheitshauptamt, Konzentrationslager und Gefängnisse, v. a. Schutzhaft (1933–1945), Verzeichnis der Kriegsgefangenenlager im Bereich des Wehrkreises I und Generalgouvernements, Berlin, 21 VIII 1941, Bd. 6.
- BA Berlin-Lichterfelde, R 3/4066, Reichsministerium für Rüstung und Kriegsproduktion, Entlausungsanlagen in Wirballen, Tauroggen, Grajewo, Illowo und Bialystok, X 1941 – VI 1942.
- BA Berlin-Lichterfelde, R 58/976, Reichssicherheitshauptamt, Lage in den Grenzgebieten 1938–1945, Lage und Stimmung in Masuren – Bericht des Sonderkommandos 7 b der Sicherheitspolizei und des SD an den Oberbefehlshaber der 4. Armee General der Infanterie Hossbach, 28 XII 1944.
- BA Ludwigsburg, B 162/17092, Ermittlungen StA Stuttgart 4 Js 1091/68 gegen Angehörige der Ordnungspolizei im Bezirk Bialystok wg. Beteiligung an Ghettoräumungen und Tötungsverbrechen in Bialystok, Lomza, Bielsk, Wolkowsk, Grodno, Grajewo, Solzoka, Narew u.a.O.BArch B 162/17092, Zeznanie W. Altenloha, 14 X 1968.
- BA Ludwigsburg, B 162/30122, Ermittlungen StA Dortmund 45 Js 16/70 gg. H. Errelis u.a. Angehörige der Stapostelle Allenstein wg. der Tötung russischer Kriegsgefangener aus den Offizierslagern (Oflag) 56 in Prostken und 63 in Fischborn / Ostpreußen am 4.9.1941, Verfügung, 28 VII 1970.
- BA Ludwigsburg, B 162/30123, Ermittlungen StA Dortmund 45 Js 16/70 gg. H. Errelis u.a. Angehörige der Stapostelle Allenstein wg. der Tötung russischer Kriegsgefangener aus den Offizierslagern (Oflag) 56 in Prostken und 63 in Fischborn / Ostpreußen am 4.9.1941, Zeznanie H. Kimmla, 2 VI 1967.
- ITS Bad Arolsen, The National Archives of the Republic of Belarus, 72210008, Buch mit den Listen der Ostarbeiter nach Deutschland, 18 II 1942-II 1943, https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/7-2-2-1_72210008, DocID: 121425811 – 121425815.
- United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), 1996.A.0309, Gisela Laufer Wortman, William Laufer, and Naum Wortman papers, approximately 1914–2004, <https://collectis.ushmm.org/search/catalog/irn501434>, 1996.A.0309_003_001_0004.

Wywiady

- A. Bronisława, Interview za020, 25 I 2006, Interview-Archiv „Zwangsarbeit 1939–1945“, <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/de/interviews/za020> [dostęp: 23 XI 2024].
- B. Tadeusz, Interview za200, 18 VI 2005, Interview-Archiv „Zwangsarbeit 1939–1945“, <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/de/interviews/za200> [dostęp: 23 XI 2024].
- G. Iwan, Interview za002, 31 VIII 2005, Interview-Archiv „Zwangsarbeit 1939–1945“, <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/de/interviews/za002> [dostęp: 23 XI 2024].
- T. Sofja, Interview za014, 30 VIII 2005, Interview-Archiv „Zwangsarbeit 1939–1945“, <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/de/interviews/za014> [dostęp: 23 XI 2024].
- Wywiad z Bogusławem Głuchowskim, 18 I 2022, w zbiorach autora.
- Wywiad z Krystyną Węglowską, 26 XI 2022, w zbiorach autora.
- Wywiad z Teresą Ostrowską, 29 I 2018, w zbiorach autora.

Prasa

(bh), „*Odkopane groby oskarżają! Około 40 tysięcy jeńców wojennych zginęło w hitlerowskim obozie w Boguszech*“, „Życie Białostockie“, 5 VII 1948.

Wspomnienia

F. Osada, *Rzeka życia. Mój nieco szerszy życiorys*, Etk 2008.